

GÂNDIREA CRITICĂ ÎNTRE GÂNDIRE REFLECTIVĂ ȘI GÂNDIRE REFLEXIVĂ

SORIN COSTREIE

Universitatea din București, Facultatea de Filosofie

Critical thinking in-between reflective thinking and reflexive thinking.

This paper analyzes the notion of *critical thinking*, through its conceptual development. In order to have a better understanding, we will try to outline more precisely the meaning of this intensely used expression. Analytically, we will identify its essential components: reflective thinking, reflective thinking and metacognition, and their interplay.

Keywords: critical thinking, reflective thinking, reflexive thinking, metacognition, epistemic skepticism, intellectual humility.

Astăzi, într-o lume plină de manipulare și neprevăzut, *gândirea critică* a devenit o expresie aproape perimată prin folosirea ei intensă și ubicuă, uneori fără un înțeles clar și fără o cunoaștere adecvată a ceea ce înseamnă, fiind vehiculată drept un fel de panaceu universal care ne va rezolva toate problemele contemporane, de la manipulare și *fake news*, până la inteligența artificială și realitatea virtuală. Sună bine, „dă bine în conversație”, dar nu știm foarte bine ce este. Lucrarea de față este un exercițiu de meta-filosofie, de filosofie aplicată filosofiei, încercând să gândim critic despre gândirea critică, mai ales că forma cea mai autentică de gândire critică presupune exact *gândirea gândirii*. Deci, ce este gândirea critică?

CE ESTE GÂNDIREA CRITICĂ?

Prin expresia „gândire critică” se pot înțelege mai multe lucruri. Primul sens ar fi cel de *disciplină academică* dintr-un curriculum universitar curent, care prinde tot mai mult teren pentru studenții de la alte specialități și nu doar cei de la filosofie, unde ea „este la ea acasă”, dar și pentru publicul mai larg, ne-universitar, unde cererea de astfel de cursuri a crescut foarte mult în ultima perioadă. Avem astfel parte aici de cursuri de specialitate, manuale, conferințe tematice, asociații profesionale și alte lucruri specifice oricărei discipline academice bine așezate într-un spațiu universitar care prețuiește autonomia și libertatea academică. Al doilea sens ar fi cel care prin gândire critică se înțelege o *abilitate cognitivă* („skill”).

Scopul primului sens, a cursurilor de gândire critică, este tocmai cultivarea acestei abilități. Spunem că avem abilitatea de a gândi critic dacă gândim logic și rațional, analitic și riguros. Abilitatea de a gândi critic se manifestă prin a lua decizii pe baza unei deliberări în care sunt analizate alternativele, investigate argumentele care susțin pe fiecare din acestea și văzute consecințele fiecărei opțiuni. Al treilea sens ar fi cel de *atitudine mentală*. Spunem că cineva are gândire critică sau că gândește și judecă critic dacă are parte de o judecată care denotă smerenie intelectuală (*intellectual humility*) și scepticism epistemic (*epistemic skepticism*). Acesta al treilea sens este cel vizat și analizat cu precădere în lucrarea de față. Dar cum s-a ajuns la acest înțeles?

GÂNDIREA CRITICĂ DE-A LUNGUL ISTORIEI

Istoria termenului de „gândire critică” (*critical thinking*) este una relativ recentă, fiind la intersecția între filosofie, psihologie și pedagogie, dar ideea pe care aceasta o exprimă are rădăcini foarte vechi în tradiția filosofică occidentală. Deși expresia „gândire critică” nu apare ca atare în Antichitate, nucleul ei conceptual poate fi identificat în metoda lui Socrate. Metoda socratică presupunea analiza critică a opiniilor și a definițiilor și identificarea coerenței interne a argumentelor folosite. Prin interogare sistematică, Socrate urmărea să arate că multe opinii acceptate social nu sunt justificate. Această metodă reprezintă una dintre primele forme instituționalizate de evaluare critică a opiniilor.

În acest sens, Socrate poate fi considerat primul mare gânditor critic și primul mare profesor de gândire critică din tradiția occidentală. Activitatea sa filosofică, cunoscută în principal prin dialogurile lui Platon, nu a constat în transmiterea unei doctrine filosofice, ci promovarea unei metode de investigare bazată pe interogare, analiză conceptuală și examinarea rațională a credințelor și opiniilor. Toate acestea reprezintă elemente-cheie pentru gândirea critică.

Socrate a stabilit coordonatele fundamentale ale gândirii critice: *scepticism epistemic* și *smerenia intelectuală*, ambele fiind „încapsulate” în vestitul dicton socratic: *Știu că nu știu nimic*. Ambele configurează metoda socratică. Prin *scepticismul epistemic*, mă îndoiesc dialectic și sistematic de tot ce știu, pentru a ajunge la un fundament epistemic mult mai sigur. Descartes va perfecționa această îndoială metodică, pentru a fi sigur că ajunge la o cunoaștere sigură, refuzând acceptarea oricărei cunoștințe pe bază de autoritate sau tradiție. *Smerenia intelectuală* este capacitatea de a recunoaște că propriile convingeri pot fi greșite, ceea ce necesită o deschidere autentică față de argumentele contrare și recunoașterea faptului că mintea noastră este supusă prejudecăților.

Dar punctul de plecare al practicii socratice, motivația pentru care trebuie să aplicăm aceasta metodă, este o altă celebră afirmație potrivit căreia „viața neexaminată nu merită trăită”. Această idee exprimă un principiu fundamental:

ființa umană poate și trebuie să-și examineze și asume propriile credințe, valori și decizii. În acest sens, filosofia devine un exercițiu de autoreflexie rațională. Mai mult, numai astfel omul își împlinește menirea și își atinge potențialitatea, căci doar omul își poate gândi gândirea și își poate analiza condiția. Celelalte specii doar sunt. Noi suntem, dar și știm că suntem și ne putem și analiza această conștiință a existenței noastre. Aici avem germeii *gândirii reflexive*, a gândirii cadrului și condiției umane, a interogării noastre pentru a ne vedea sensul.

În dialogurile platonice, Socrate apare adesea în conversații cu diverși cetățeni atenieni care pretind că posedă cunoaștere despre concepte precum virtutea, dreptatea sau frumosul. Socrate nu le oferă răspunsuri, ci le cere să își justifice afirmațiile. Prin această strategie, el introduce un element esențial al gândirii critice: *cerința justificării raționale a convingerilor noastre*.

Metoda socratică constă într-un dialog structurat, în care, prin întrebări succesive, Socrate pornește de la o afirmație formulată de interlocutor și examinează consecințele acesteia. Dacă din afirmație rezultă contradicții sau incompatibilități cu alte convingeri acceptate de interlocutor, atunci afirmația inițială trebuie revizuită. E *testul coerenței logice*. Această procedură reprezintă una dintre cele mai timpurii forme de *analiză critică a argumentelor*. Socrate nu respinge o opinie prin autoritate sau prin retorică, ci prin demonstrarea inconsistenței sale logice. În acest sens, metoda socratică anticipează principiile analizei argumentelor dezvoltate mult mai târziu în logica aristotelică și în teoriile contemporane ale argumentării.

Un alt element esențial al metodei socratice este *căutarea definițiilor*. Socrate insistă ca interlocutorii să ofere definiții precise pentru concepte fundamentale precum dreptatea, adevărul, frumosul sau virtutea. Această practică reflectă convingerea că multe conflicte intelectuale apar din utilizarea ambiguă a conceptelor. Claritatea și simplitatea devin astfel virtuți intelectuale de apreciat și căutat. Această preocupare pentru claritate conceptuală anticipează una dintre funcțiile centrale ale gândirii critice moderne: *analiza conceptelor și identificarea ambiguităților lingvistice*.

Dialogurile socratice conduc adesea la un moment de *aporie*, adică o stare de perplexitate intelectuală în care interlocutorul realizează că nu își mai poate susține într-un mod coerent convingerile inițiale. Deși această situație poate părea negativă, pentru Socrate ea reprezintă un pas esențial în procesul cunoașterii. Recunoașterea ignoranței devine astfel punctul de plecare al unei investigații autentice. În termenii epistemologiei contemporane, această atitudine poate fi interpretată ca o formă de *smerenie intelectuală*, o habitudine mentală considerată astăzi esențială pentru gândirea critică.

Un alt aspect fundamental al metodei socratice este caracterul său *dialogic*. Cunoașterea nu este produsul unei reflecții solitare, ci rezultatul unui proces de interacțiune critică între interlocutori. Adevărul se conturează prin confruntarea argumentelor și prin examinarea reciprocă a pozițiilor.

Din perspectivă pedagogică, Socrate nu este doar un filosof al criticii, ci și un educator al gândirii critice, fiind în fapt chiar modelul de urmat. Metoda sa nu urmărește simpla transmitere de informații, ci dezvoltarea capacității interlocutorului de a gândi autonom și reflexiv. Profesorul nu oferă răspunsuri definitive, ci formulează întrebări care stimulează reflecția. Această abordare pedagogică a influențat profund tradiția educației occidentale. Metoda socratică este utilizată astăzi în numeroase contexte academice, în special în filosofia universitară, în educația juridică și în pedagogia deliberativă.

Cum spuneam, în mod legitim, Socrate poate fi considerat primul mare profesor de gândire critică, deoarece a introdus o metodă sistematică de examinare rațională a credințelor prin dialog, analiză conceptuală și evaluarea argumentelor. Deși instrumentele analitice ale gândirii critice moderne sunt mai sofisticate și ele au apărut mult mai târziu în istoria gândirii, structura fundamentală a acestei practici fiind dată de interogarea critică a opiniilor și justificarea rațională a afirmațiilor. Ambele își au originea în metoda socratică. În acest sens, Socrate nu este doar o figură fondatoare a filosofiei occidentale, ci și *arhetipul și modelul dascălului care formează capacitatea de a gândi critic*.

Ce trebuie adăugat este că, pentru Socrate, gândirea critică nu este o tehnică de interacțiune socială sau de practică oratorică, cum este pentru sofisti, ci ea reprezintă o formă de viață. Metoda socratică are trei funcții: (i) demontează falsa competență și autosuficiența, ajungându-se firesc de la „știu că știu” la „știu că nu știu nimic”, (ii) testează coerența convingerilor noastre, (iii) cere definiții clare și caută argumente riguroase. *Gândirea critică* înseamnă, înainte de orice, a nu te lăsa condus de *doxa* și a cere *logos*: motiv, rațiune, explicație. Și aceasta nu pentru un joc social gratuit, ci dintr-o nevoie existențială, întrucât gândirea critică e inseparabilă de virtute: a gândi bine e a trăi bine. *Philo-sofia* e calea către *eudaimonia*...

Aristotel dezvoltă această metodă critică de analiză a discursului și gândirii noastre într-o disciplină a studiului inferențelor logice. În logica silogistică apare distincția decisivă între *validitatea* unei inferențe, ce ține de structura logică corectă a acesteia conform căreia din premise adevărate vom avea întodeauna și o concluzie adevărată, și adevăr, definit relațional, ca o potrivire între propoziții și stările de fapt. Tot aici se naște ideea că poți evalua critic (logic) un raționament chiar dacă nu ești de acord cu concluzia sa: critica devine formalizabilă, raționamentul fiind bun, a se citi în mod formal *valid*, chiar dacă concluzia este falsă. În plus, față de aceste considerente strict logice, retorica adaugă un element important: argumentarea se adresează unei audiențe, iar convingerea audienței implică *ethos*, *pathos* și *logos*. Aici se naște o tensiune care va reveni sistematic în mersul mai larg al ideilor: analiza critică ca analiza a structurilor logice *versus* analiza critică ca analiza practicii sociale a persuasiunii. Oricum, acesta analiză normativă și logică a discursului și gândirii noastre consolidează, ceea ce vom analiza ulterior, partea de *gândire reflectivă* din *gândirea critică*.

Scepticii antici introduc o dimensiune crucială: critica nu e doar evaluare, ci și suspendare a simțirii (*epoche*) când justificarea e insuficientă. Aici apare o regulă epistemică proto-modernă de igienă intelectuală: nu e rușinos să nu știi ceva și e rațional să amâni judecata. În termeni contemporani, scepticismul furnizează o proto-teorie a gestionării incertitudinii.

În Evul Mediu, creștinismul dezvoltă ceea ce vom analiza ulterior o critică cel mai adesea internalistă: funcționează în interiorul unui cadru autoritativ (scriptură, tradiție etc.). Totuși, scolastica dezvoltă tehnici care vor alimenta gândirea critică: disputa cu ajutorul argumentelor, distincțiile conceptuale și analiza obiecțiilor. Modelul „obiecție–răspuns–replică” (*quaestio disputata*) seamănă cu structura modernă a argumentării academice: critica devine procedură. Aici găsim foarte mult o dezvoltare procedurală: *gândirea reflectivă*. Analizăm totul din perspectiva unor norme acceptate în mod universal, fără a chestiona însăși raționalitatea și validitatea normelor, ceea ce ne-ar duce către o *gândire reflexivă*.

Renașterea și *umanismul* aduc o mutație în constituirea acestui ADN al gândirii critice: critica se aplică și documentelor și surselor (filologice sau istorice), nu doar ideilor în sine. Se dezvoltă criteriile de autenticitate istorică și interpretare contextuală. Aici se pregătește gândirea critică ca evaluare a surselor, nu doar a inferențelor.

Modernitatea filosofică reconfigurează critica prin proiectul certitudinii. La Descartes, critica devine metodă de curățare epistemică a fundamentelor cunoașterii: pui la îndoială tot ce poate fi îndoielnic pentru a găsi un fundament sigur. Aici apare un ideal care va influența mult timp: critica nu e doar „testare”, ci fundamentarea sigură prin îndoială metodică. În educația modernă, acest ideal a generat adesea imaginea criticii ca instrument de „demonstrare” a adevărului.

Mai mult, *raționaliștii* (Descartes, Spinoza, Leibniz etc.) cultivă sistematic și fundamental ideea încrederii că rațiunea este sursa fundamentală a oricărei cunoașteri sigure. De exemplu, unul dintre principiile fundamentale ale filosofiei lui Leibniz este *principiul rațiunii suficiente*, exprimat adesea prin formula latină *nihil sine ratione* („nimic nu este fără o rațiune”). Acest principiu ocupă un loc central în metafizica și epistemologia sa și poate fi interpretat, într-o perspectivă contemporană, ca una dintre formulările filosofice clasice ale *spiritului gândirii critice*. Ideea de bază este că, pentru orice fapt, pentru orice adevăr și pentru orice eveniment, trebuie să existe o *explicație sau un motiv suficient* pentru care lucrurile sunt astfel și nu altfel. Prin acest principiu, Leibniz afirmă că lumea este *inteligibilă și explicabilă rațional*. Nimic nu se întâmplă pur și simplu fără motiv; chiar dacă oamenii nu cunosc întotdeauna explicația, ea trebuie să existe. Această concepție exprimă o formă puternică de *raționalism filosofic*: realitatea este structurată într-un mod care poate fi înțeles prin rațiune.

În contextul *gândirii critice*, principiul *nihil sine ratione* poate fi interpretat astfel ca o *exigență universală de justificare*: a accepta o afirmație, o credință sau o

explicație fără a cere rațiuni suficiente înseamnă a abandona exercițiul critic al rațiunii. În acest sens, principiul lui Leibniz anticipează una dintre ideile centrale ale gândirii critice moderne: orice afirmație trebuie să fie susținută de *argumente și dovezi*.

Astfel, *nihil sine ratione* poate fi înțeles ca un principiu normativ al gândirii (reflective): nu acceptă o afirmație fără justificare, caută motivele și explicațiile fenomenelor și examinează relațiile cauzale și logice dintre idei. Mai trebuie adăugat ca Leibniz a avut un proiect ambițios de a crea o „limbă universală a rațiunii” (*characteristica universalis*) și un *sistem formal de calcul al argumentelor* (*calculus ratiocinator*). El imagina o situație în care disputele filosofice ar putea fi rezolvate prin calcul logic, afirmând celebrul principiu: *Calculemus!* („să calculăm!”).

Această idee anticipează dezvoltările ulterioare din logica modernă și reflectă o concepție despre rolul rațiunii în societate și știință: conflictele intelectuale pot fi rezolvate printr-o analiză rațională riguroasă. În termenii gândirii critice contemporane, aceasta înseamnă că dezacordurile trebuie abordate prin evaluarea argumentelor, nu prin apelul la autoritate sau retorică.

Pe de altă parte, această tradiție raționalistă este dublată și contrabalansată în istorie de contribuția unor gânditori empiriști de tipul John Locke, David Hume și mai apoi John Stuart Mill. *Empirismul* mută centrul de greutate de la analiza rațională a argumentelor la analiza originii convingerilor și a calității dovezilor. Hume adaugă o contribuție esențială: critica relației cauzale și a inducției. Aici se naște întrebarea modernă: cum justificăm generalizările și predicțiile? O bună parte din gândirea critică contemporană (evaluarea evidențelor, calculul probabilității, corelație *versus* cauzalitate) își are rădăcinile aici în abordarea empiristă a întemeierii cunoașterii.

Dar mare schimbare în istoria intelectuală a configurării ideii de gândire critică o produce Immanuel Kant. Acesta vine cu o revoluție copernicană în cunoaștere: trecerea de la *gândirea critică reflectivă*, procedurală și normativă, la *gândirea critică reflexivă*, în care critica nu mai este doar o analiză a conținuturilor, ci devine o examinare a condițiilor posibilității cunoașterii și gândirii. Rațiunea devine reflexivă: se judecă pe sine. Pentru genealogia ideii de gândire critică, Kant este pivotul care explică de ce gândirea critică modernă include nu doar logică, ci și metacritică: întrebarea „de ce aceste criterii?” începe să devină legitimă.

Mai departe, la Hegel, critica devine dialectică: ideile sunt judecate prin tensiunile și contradicțiile lor interne, iar raționalitatea este istorică. Această nouă mutație va alimenta critica socială modernă: uneori, a gândi critic nu înseamnă doar „a evalua argumente”, ci a vedea cum o formă de rațiune produce propriile impasuri la nivelul societății.

Termenul modern de „gândire critică” (*critical thinking*) apare în secolul XX, în special în filosofia educației și psihologia cognitivă. Un rol esențial îl are John Dewey, care introduce în 1910 conceptul de *reflective thinking* în lucrarea sa

How we think. Dewey definește gândirea reflectivă drept: „examinarea activă, persistentă și atentă a unei opinii în lumina motivelor care o susțin”. Deși Dewey a folosit termenul „reflective thinking”, cercetătorii consideră că aceasta reprezintă fundamentul conceptual al gândirii critice moderne. În fapt, partea de gândire reflectivă din gândirea critică este miezul acesteia, modul în care facem o analiză minuțioasă și riguroasă a argumentelor noastre.

Odată cu Dewey și pragmatismul american, apare, în filosofia educației, matricea directă a termenului modern. Critica nu mai este căutare de fundament absolut, ci *inquiry*: pornind de la o situație problematică, formulezi ipoteze, cauți date, testezi consecințe, revizuiști. Aici se fixează o intuiție crucială: gândirea critică e inseparabilă de învățare și de acțiune, nu e doar contemplare și analiză.

Dewey vede gândirea critică ca fiind o atitudine a minții (*the scientific attitude of the mind*), ce trebuie cultivată și educată, și care duce la un demers științific, riguros și clar, de investigare a lumii și de interacțiune socială. Aici e vorba, de asemenea, de nevoia de a avea o gândire consecvențială, care judecă dinamic și cauzal.

După Al Doilea Război Mondial, conceptul depășește sfera filosofiei și a filosofiei educației și devine central cu precădere în educație și psihologie, câțiva autori influenți în această direcție fiind: Edward Glaser, Robert Ennis și Peter Facione.

În ultimele decenii, conceptul de gândire critică s-a focalizat pe mai multe aspecte:

1. *metacogniție* (gândirea despre propriul mod de a gândi);
2. *dimensiunea socială și deliberativă* (dezvoltarea gândirii critice ca fundament pentru dialogul democratic);
3. accentul pe *virtuți intelectuale* precum *smerenia intelectuală* și *scepticismul epistemic*.

Astăzi, gândirea critică este considerată o competență fundamentală pentru educație, societate democratică, evaluarea informației și cultivarea discernământului în mediul digital și combaterea dezinformării și manipulării.

În acest context, gândirea critică nu mai este înțeleasă doar ca abilitate logică și rațională, ci ca o practică intelectuală complexă, care combină reflectivitatea analitică cu reflexivitatea rațională și cu metacogniția epistemică. Istoria termenului „gândire critică” reflectă transformările majore ale tradiției filosofice occidentale. De la dialectica socratică și logica aristotelică, trecând prin critica kantiană a rațiunii și până la teoriile contemporane ale gândirii reflexive și ale virtuților epistemice, conceptul a evoluat într-o direcție care combină analiza rațională a gândirii noastre cu reflecția asupra condițiilor cunoașterii. Astfel, gândirea critică poate fi înțeleasă astăzi ca o formă matură de raționalitate reflexivă, capabilă să evalueze reflectiv argumentele și, în același timp, să examineze propriile sale premise metacognitive.

GÂNDIREA CRITICĂ ÎNTRE GÂNDIRE REFLECTIVĂ ȘI GÂNDIRE REFLEXIVĂ

Așa cum reiese în mod natural din cele de mai înainte, *gândirea critică* presupune *reflexivitate normativă* și *reflexivitate descriptivă*. În primul caz, este evaluată structura gândirii în funcție de niște calapoduri logice. În al doilea caz, este evaluat conținutul propriei gândiri și sunt identificate greșelile de gândire: *bias*-urile și capcanele psihologice în care cădem neîncetat.

Gândirea reflectivă este aplicarea logicii în gândirea noastră, logica fiind chiar știința gândirii corecte. Logica ne dă un reper prin studiul raționamentelor valide și astfel, normativ, putem analiza dacă inferențele noastre satisfac aceste condiții. Gândirea reflectivă este eminentemente normativă, este evaluare cognitivă în funcție de niște repere. Pe de altă parte, gândirea reflexivă este descriptivă și presupune exact evaluarea reperelor și a gândirii ca întreg. Ea este meta-normativă, este o gândire și o analiză a normelor gândirii.

Fundamentul ambelor componente este *meta-cogniția*, și anume *gândirea gândirii*. Scopul în ambele cazuri este detectarea greșelilor de gândire și corectarea acestora. Aici putem avea parte de greșeli logice, sofismele (*fallacies*), și greșeli psihologice, și anume *bias*-urile cognitive. Acestea sunt prejudecăți, scurtături mentale, dobândite de mintea noastră în urma interacțiunii cu universul. Dar cum cui pe cui se scoate, antidotul pentru aceste habitudini mentale sunt tot niște habitudini mentale: *virtuțile intelectuale* date de *scepticismul epistemic* și *smerenia intelectuală*. Scepticismul epistemic, îndoială metodică, este baza pentru gândirea reflectivă, iar smerenia intelectuală este condiția epistemică pentru gândirea reflexivă.

În teoriile contemporane privind *gândirea critică*, mai mulți autori precum Peter Facione (prin *autoreglarea judecății*), Diane Halpern (prin *monitorizarea metacognitivă a strategiilor cognitive*), Richard Paul și Linda Elder (prin *reflecția asupra propriului proces de gândire*), Daniel Kahneman (prin *conștientizarea biasurilor cognitive*) și Harvey Siegel (*reflexivitatea rațională*) pun un accent explicit exact pe *metacogniție*, adică pe capacitatea de a reflecta asupra propriilor procese cognitive: a monitoriza modul în care gândim, a identifica erori de raționament și a regla propriile judecăți. *Metacogniția* este considerată astăzi una dintre dimensiunile centrale și fundamentale ale gândirii critice, deoarece permite individului să-și controleze și să-și îmbunătățească propriul proces de raționare.

În ansamblu, autorii contemporani consideră că *gândirea critică* nu este doar abilitatea de a analiza argumente, ci și capacitatea de a reflecta asupra propriului mod de a gândi și de a-l corecta atunci când este necesar.